

TÜRK DİLİNDE KELİME BAŞI ÜNSÜZÜ ÜZERİNE

GÜRER GÜLSEVİN

Bu yazımda, Ana Türkçede bulunan bir kelime başı ünsüzünün;

- a) Eski Doğu Türkçesi ve devamı olan Türk şivelerindeki,
  - b) Halaççadaki
  - c) Çuvaşçadaki,
- şekilleri üzerinde durmak istiyorum.

Yaşayan Türk şivelerinde görülen kelime başı $y \sim \emptyset$ meselesi hakkında (*yıldız* $\sim$ *ıldız*; *yaz* - $\sim$ *az* - 'yolunu şaşırmaq' gibi örnekler üzerinde), acaba kelime başındaki y 'ler aslı idi de, sonraları bazı kelimelerde yer yer düşmüş müydü; yoksa, aslı şekil $\neq \emptyset$ 'dı da, $\neq y$ 'ler protez miydi? diye düşünüyor ve bu sorunun cevabı için fonetik bir ölçü arıyordum. Sonunda şöyle bir mantık yürüttüm :

1. Türkçedeki $\neq y$ 'ler, genellikle Çuv.'da $\neq s$ 'ye tekâbül eder¹ (Trk. *yen* - : Çuv. *şan* - 'yenmek'). O halde, hem $\neq \emptyset$, hem $\neq y$ 'li olan şekillerin Çuv. ile mukâyesesi bir ölçü olabilirdi.
2. Hal.'daki $\neq h$ 'ler genellikle Trk.'de $\neq \emptyset$ 'a tekâbül ettiğine göre², (Hal. *hat* : Trk. *at*'at'); hem $\neq \emptyset$, hem $\neq y$ 'li olan şekillerin Hal.'daki durumları da bir ölçü olabilirdi (Trk. *yaz* - $\sim$ *az* - : Hal *hâz* - 'yolunu şaşırmaq').

Bu düşünce ile yola çıkıp, Trk. $\neq \emptyset \sim y$: Hal. $\neq h$: Çuv. $\neq s$ eşitliğini gösteren ilk örnekleri bulunca, konuyu hocam O. Nedim Tuna'ya açtım. Hocam, bu konu üzerinde yapılacak bir araştırma sonunda, Türk Dilinin bazı meselelerine ışık tutulabileceğini söyledi. Bunun üzerine derinleşen araştırma sırasında, lehçe ve şiveler arasında yaptığım karşılaştırmalar, karşıma genel hatları ile şu soruları çıkardı :

1. Hal.'daki $\neq h$ 'lere, Eski Doğu Türkçesi ve devamı olan Türk şivelerinde tekâbül eden ses veya sesler hangileridir?
2. Kök ünlüsünden sonraki d 'leri saklamış olmasından dolayı, Eski Doğu Türkçesi devresinde var olduğu düşünülen Hal.'daki bu $\neq h$ 'le-

¹ H. Eren, Y. maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, Ankara 1983, s. 366.

² G. Doerfer, "Materialien zu türk h- (I)", *UJb.*, 1981, s. 93-141; G. Doerfer, S. Tezcan, *Wörterbuch des Chaldsch (Dialekt von Charrab)*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXVI, Budapest 1980, 232 s.

re, (yine Eski Doğu Türkçesi devresine paralel müstakil bir koldan gelen) Çuv.'da tekâbül edebilecek ses veya sesler hangileridir?

Hal.'nın Eski Türkçe özellikler taşıdığını sistemli (!) bir şekilde ortaya koyan G. Doerfer³, Hal.'daki ≠ h'lerin, Ana Türkçedeki eski bir ≠*p'den geldiğini iddiâ eder⁴. N. Poppe de, Ana Altaycadaki ≠ p'lerin Türk şiveleri arasında yalnızca Hal'da ≠ h olarak korunmuş olduğunu G. Doerfer'den naklen bildirir.

Mukâyeseye esas aldığım üç lehçeden biri olan Hal.'yı bilim dünyasına ilk tanıtan V. Minorsky' olmuş⁵, Minorsky'yi, M. Mogaddam takip etmiştir⁶. Ancak, bu lehçe üzerinde en çok çalışan ve âdetâ Hal.'yı ihyâ eden, G. Doerfer'dir⁷. Bugün, Hal. üzerinde yapılacak bir araştırmada kullanılacak malzemenin ekserisi, Doerfer'den gelir. S. Tezcan ile birlikte Hal.'nın bir sözlüğünü de yayınlayan G. Doerfer⁸, daha 1940 yılında Minorsky'nin işâret ettiği kelime başı h'leri üzerinde özellikle durmuş ve konuyla ilgili 'kesin yorum ve kurallar' getirmiştir. (Örnek olarak; Hal ≠ h'ler Ana Türkçe ≠*p'den gelir. Hal.'da ≠h'ler *sporadik* değildir. Hal.'da ≠h'ler 'katıncıdır'. Bir yerde ≠h'li olan kelime, hiç bir yerde ≠ø'lı değildir. Hal.'da protez ≠h yoktur... vb.). Ancak, malzemenin içine iyice girildiğinde, Doerfer'in Hal. ≠ h'ler hakkında birçok tutarsızlıkları olduğu görülür. Büyük

³ G. Doerfer, "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şartıcı bir koşuluk", *TDAY* 1973-1974, s. 1-12. Alması, "Eine Seltsame Alttürkisch - Chaladsch Parallele", *TDAY* 1973-1974, s. 13-24.

⁴ "Das Chaladsch - Eine archaische Türksprachen in Zentralpersien", *ZDMG* 118, 1968, s. 105; "İran'daki Türk dilleri", *TDAY* 1969, s. 5; "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şartıcı bir koşuluk", s. 6.

⁵ V. Minorsky, "The Turkish Dialect of the Khalaj", *BSOS* X, 2, 1940, s. 417-434. Türkçeye tercümesi, F. Güley, "Halaç Türk diyalekti", *TDED* IV/1-2, 1950, s. 83-106 (V. Minorsky'nin 'Min.' şeklinde gösterdiği kısaltma ve sayfa numaraları, makalenin F. Güley tarafından yapılmış tercümesini gösterir).

⁶ M. Mogaddam, *Gûyişhâ-yi Vafs ve Âştîyân va Tafraş*, İrân - Kûda 11, Teheran 1318 h. ş., 184 s.

⁷ Bu konuda ilk yayını 1968 yılında çıkan G. Doerfer'in yukarıda zikredilenler dışındaki bazı yayınları şunlardır: "Das Chaladsch - Eine neuentdeckte archaische Türksprache", *ZDMG*, Suppl. I, s. 719-725; (Wolfram Hesse, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan ile birlikte) *Khalaj Materials*, Uralic and Altaic Series 115, Bloomington 1971, 338 s.; "Der Imperativ im Chaladsch", *FUF* 39, 1972 s. 294-340; "Javjaetsja li chaladzskij jazyk dialektom azerbajdzanskogo jazka? (G. Doerfer, bu yazısını, F. Zeynalov'un "Türk dillerinin tasnifi ve "Xalaç dili grupu" meselesi", *Uçenye zapiski Azerbajdzanskogo gosudravnogo universita im. S. M. Kirova, serijazyka i literatury* No 3, 1972, s. 38-47 adlı tenkidinden sonra yazmıştır.); "Altertümliche türkische Wörter im Chaladsch", *Bilimsel Bildiriler* 1972, Ankara 1975, s. 255-260; "Proto-Turkic Reconstruction Problems", *TDAY* 1975-1976, s. 1-59; "Khalaj and its Relation to the other Turkic Languages", *TDAY* 1977, s. 17-33; "Materialien zu türk h-(I)", *UJb* 1981, s. 93-141, (II) s. 138-168.

⁸ G. Doerfer, S. Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch (Dialect von Charrab)*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXVI, Budapest 1980, 232 s.

bir ihtimam ile yanaştığı $\neq$ h'ler konusunda hiç bir "katışıklık, protez, düşme.. vs" gibi dil hadisesini kabul etmeyen bilginin, tespit ettiği kural-
larda, âdetâ bir 'seçmelik' ve 'görmezden gelme' dikkati çekmektedir. Bir
yerde verilen bir kural için sıralanmış örnekler, başka bir yerde başka bir
kural için değiştirildiği gibi, farzedilen kuralın dışında kalabilecek örnekler,
'Halaççada yoktur' diye atlanmıştır. 'Halaççada yoktur' diye atlanan bu tür
örneklerden bir kısmının Minorsky'de (hattâ Doerfer'in kendisine âit başka
yazılarında) görülmesi, kullandığım (ve bugüne kadar kullanılagelen) malze-
menin sıhhati hakkında şüphe doğurmaktadır. Şöyle ki :

1. G. Doerfer'in kullandığı malzemede 'seçmelik' ve 'görmezden gelme';
'Kural (?) dışı' kalabilecek örneklerin 'Halaççada yoktur'diye at-
lanması, bu tür kelimelerin, başka yazılarda görülmesi ;

G. Doerfer, "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk"⁹
adlı çalışmasında, bugün Hal.'da bulunan kelime başı $\neq$ h'lerinin aslında
Orhun âbidelerinde de olduğunu savunmuş, bunu kendince ispat etmeye
çalışmıştır. Bilginin bu konuda verdiği kural şöyledir : Bugün Türkmence-
de $\neq$ â ile olup Orhun âbidelerinde $\int$ öncesi gösterilen kelimeler Hal.'da da
 $\neq$ â ile dir (Âbidelerde sâdece iki kelimenin başındaki $\int$ ünlüsü gösterilmiş-
tir. âç 'aç' ve ât 'ad, isim'. Bu iki kelime Hal.'da, Doerfer'in dediği gibi $\neq$ â'lı
şekillerdedir). Doerfer'e göre, Türkmence $\neq$ â ile olup, âbidelerde $\int$ ön sesi
gösterilmeyen kelimeler ise, Hal.'da $\neq$ h'li şekillerde bulunmaktadır. Yani,
âbidelerde $\int$ 'nın yazılmaması, aslında bu kelimelerin $\neq$ h ile başlamasından
dolayıdır. Kelimeler şöyle sıralanmıştır :

Orhun Türkçesi	Türkmence	Halaçça
âç, âç- 'aç, acıkmak'	âç	âç
ât 'ad'	ât	ât
(a)g- 'ağmak, dönmek'	âğ-	hâğa 'geri' < hâga
(a)rA 'ara'	âra	hâra
(a)rI- 'yorulmak'	âr-	harqan 'zayıf' < hârqân
(a)y 'ay'	ây	hây
(a)z 'az'	âz	hâz
(a)z- 'yolunu şaşırmak'	âz-	hâz-

G. Doerfer, sâdece kök ünlüsü $\neq$ â'lı olan 6 kelimeye dayanarak âbide-
lerde $\neq$ h öncesi bulunduğunu iddiâ ederken 'seçme' malzeme kullandığı
için, metod yanlış yapmıştır. Oysa, böyle bir tezde, mutlaka kök ünlüsü
'dar' ve 'yuvarlak' olan şekiller de ele alınmalıydı. Örnek olarak, Hal.'da
hil-(hel-, høl-) 'ölmek kelimesinin âbidelerdeki yazılışına bakılınca : Υ^N
şeklinde, devamlı kelime başında ünlüsü gösterilerek yazılmış 77 tanık bu-
lunur. Hal.'da hū't şeklinde bulunan ôt 'od, ateş' kelimesi $\oint >$ olarak 4

⁹ TDAY 1973-1974, s. 1-12; s. 13-24.

kez, yine Hal.'da *hottuz* 'otuz' kelime $\text{ʃ} \text{ʒ} >$ olarak 26 kez âbidelerde geçmektedir. Bu örnekler, arttırılabilir.

Kısacası, Doerfer'in verdiği ve sâdece $\neq$ â'lı kelimeleri ihtivâ eden 6 kelime dışında, bu kural işlememektedir.

Bu tezinde Doerfer'in 'seçme' malzeme kullanması bu kadarla kalmamıştır. Türkmencede *âv* ve *âş-* şeklinde olup, âbidelerde ʃ ünlüsü yazılmayan (*a*)*b* 'av' ve (*a*)*ş-* 'aşmak' kelimeleri, Doerfer'in verdiği kurala göre Hal.'da $\neq$ h öncesi ile bulunması gerektiği halde, verilen 'seçme 6 kelime' arasında bulunmaktadır. Bilgin, kural çıkardığı (?) altı kelime arasında bulunmayan bu iki kelime için şöyle bir açıklama vermiştir :

G. Doerfer'den : (TDAYB 1973-1974, s. 105 Alm. s. 22)

Belirtilmesi gereken bir nokta da, kimi Eski Türk. sözcüklerin Halaççada artık yaşamadığıdır, örn. *âb* 'av' (Türkm. *âv*) = Hal. *şikâr* (Fars.); *âq* 'ak' (Türkm. *âk*) = Hal. *hirin* (= Eski Türk. *ürün*); *âş-* 'aşmak' (Türkm. *âş-*)

Oysa, Hal.'de, *âv* ve *âş-* kelimeleri, G. Doerfer'in 1981'de yazdığı bir yazısında, hem de verdiği kuralda beklenen $\neq$ h'li şekillerden değil de, $\neq$ ø'lı olarak bulunmaktadır :

G. Doerfer'den : (Matarialien zu türk. h- I, s. 97, 112).

âv : 'Gazalle' (Vâşqân; senst dafür *şikâr* = 'Jagq' [wild]) a :b

âş- : aşmak

Bütün bunların yanı sıra bir de şu vardır : 1957 yılında Köktürk ve Uygur yazılı metinlerdeki imlâ kurallarını tespit eden¹⁰ ve Eski Türkçedeki ünlü uzunluklarını sistemli bir şekilde ortaya koyan¹¹ hocam O. Nedim Tuna'nın da söylediği gibi; âbidelerde kelime başı â'lı bir kelime, bir yerde ʃ 'lı bir yerde ʃ 'sız yazılabilmektedir. Biz, bir yerde ʃ .'lı yazılan kelimenin, başka yerde ʃ 'sız bile yazılsa, uzun ünlülü olduğunu biliyoruz. Neticede, zâten Doerfer'in âbidelerde ʃ işareti gösterilerek yazılmış kelimeler için verdiği kural da bununla ilgilidir. Kimi yerlerde *âç* ve *ât* kelimelerinin ʃ 'ları gösterilmiş, kimi yerlerde gösterilmemiştir. 1981'de yazdığı yazısında, Hal. *âş* kelimesini farkedenden Doerfer, kelimenin başındaki ünlünün âbidelerde yazılmamış olmasını, (çünkü bu imlâsı ile, Doerfer'e göre, Hal.'da *hâş-* olmalıydı), da, O. Nedim Tuna'nın verdiği kurala uygun bir tarzda (bu çalışmaya bir atıfta bulunmamışsa da) açıklamaktadır.

Ancak, G. Doerfer, aynı yazısında geçen *âv* kelimesi için hiç bir düzeltme ve açıklamaya baş vurmamıştır. Eğer *âv* kelimesini de 1974'te verdiği kurala bir istisnâ olarak göstermiş olsaydı, zâten *sınırlı ve seçme altı kelimeye* day-

¹⁰ O. N. Tuna, "Bazı imlâ gelenekleri", TDAY 1957, s. 41-81.

¹¹ O. N. Tuna, "Köktürk yazılı belgelerinde ve Uygurcada uzun vokaller", TDAY 1969, s. 215-282.

narak varlığını iddiâ ettiği kuralın dışına çıkan iki örneği birden açıklama durumuna düşecekti, ki bu iki 'istisnâ', kural için verilen seçme altı kelimenin % 33.3'ünü oluşturmaktadır.

2. G. Doerfer'in kullandığı malzemeyi yorumlamakta, yer ve zamana göre yaptığı tutarsızlıklar; yerine göre malzemenin, daha önce verilen kurallara ters bir tarzda yorumlanması, tahrif edilmesi :

G. Doerfer'den : (TDAYB. 1973-1974, s. 3; Alm. s.).

"Türetilmiş olan sözcüklerde dâimâ kök ile aynı önsesi bulmaktayız. Sıradan bir Halaç için etimolojisinin kolaylıkla bilinmesine olanak olmadığı durumlarda bile aynı önsesi buluyoruz. örn. huot 'ateş', aynı önsesle huoçaq 'ocak' ve huotun 'odun'. Yalnız rastlantı sonucu ve sporadik olarak h- söz konusu olsaydı, kuşkusuz birçok tutarsızlıklarla karşılaşacaktık. (Clauon, Räsänen, Nadalyev'in Eski Tü. ağır- 'ağırmak' ile ağır 'ağır'ı aynı kökten saymalarına bakarak) ağır 'ağır' : hāgru- 'ağırmak' durumunun kuraldışı olduğu düşünülebilirdi, o taktirde birinci hecede tuhaf bir ā : a karşıtlığı da ortaya çıkmış olacaktı. Gerçekte ise burada iki ayrı kök söz konusudur....."

G. Doerfer, burada, Hal.'da sporadik ≠ h bulunmadığını ispatlamak için, Hal, 'da ünlüyle başlayan ağır (Alm. schwer)¹² kelimesi ile, ≠ h ile başlayan hāgru- (Alm. schmerzen) kelimesinin aynı kökten gelmediğini savunmuştur. Üç sayfa sonra ileri sürdüğü başka bir teorisinde Çuv. ile karşılaştırarak kullandığı kelimeler şöyledir :

G. Doerfer'den : (TDAYB. 1973-1974, s. 6, Alm.18).

"d) (Ana Tü. PiV-, PiVV-) yüse 'acı' = haaçuq, yıvar 'ağır' = hāgru- 'ağırmak' yereh 'kutsal' = Hal hidiq".

Üç sayfa önce Türkçedeki ağır (schwer) ile Hal. hāgru- (schmerzen)'yu birleştirmenin yanlış olduğunu savunan Doerfer, üç sayfa sonra Çuv. yıvar (schwer) ile Hal. hāgru- (schmerzen)'yu birleştirmiştir. Burada akla şu gelebilir : Doerfer;

Hal. hāgru-	: Çuv. yıvar
Hal. ağır	: Türkçe ağır

şekillerini aynı şekiller olarak kabul etmiş, Türkçe ağır ile; Hal. hāgru- (dolayısı ile, Çuv. yıvar) arasında bir ilgi olmadığını düşünmüştür. Ama, aynı bilimi adamı, 1981'deki bir yazısında, Çuv. ≠ y'lerin Hal. ≠ h'lerle bir ilgisi olmadığını göstermek için şu örneği vermiştir :

G. Doerfer'den : (Materialien zu türk h- I, s. 100).

"Çuv. yıvar = Hal. ağı : r < *iagi.r"

¹² G. Doerfer, "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk", TDAY 1973-1974, s. 3 (Almancası, s. 15).

G. Doerfer, burada da, 1974'te Hal. *hāgru-* ile birleştirdiği Çuv. *yıwar*'ı, bu kez, [1974'te Türkçe *ağır* ile birleştirdiği (ve Hal. *hāgru-* ile ilgisi yok dediği)] Hal. *ağır* kelimesiyle birleştirmiştir. Böylece, ayrı ayrı teoriler için, ayrı ayrı yerlerde, ayrı ayrı açıklanan kelime, üçüncü değişik açıklanışında, (ilkinin tam aksine) ilk şekille birleştirilmiştir.

G. Doerfer, Hal. $\neq$ h'lerin diğer lehçe ve şivelerimizde sistemli bir karşılığı bulunabileceğini düşünmediği için, farzettığı kuralın dışına çıkan örneklerin her birisi için ayrı ayrı ve gelişigüzel açıklamalar yapmaktadır. Oysa kendisini çelişkiye düşüren Türkçe $\neq$ ø (*ağır*) : Çuv. $\neq$ y(*yıwar*)'nin Hal.'da $\neq$ h (*hāgru-*) ile bulunması, Ana Türkçedeki bir kelime başı ünsüzünün özellikle Çuv.'da kök ünlülerine göre gösterdiği bir değişimden ibârettir. (Bunun kuralı için bkz. Sonuç bölümü).

3. G. Doerfer'in, Hal. $\neq$ h'leri 'katınçsız' kabul etmesi ; 'protez ve düşme' gibi dil hadiselerini kabul etmemesi :

G. Doerfer'den : (TDAYB 1973-1974, s. 4; Alm. s. 16).

"Halaçça h-'nın ve ø'm dağılımı katınçsızdır (monolithisch), yani Halaç lehçe bölgesinin tümünde tutarlı biçimdedir. Örn. 'er' her yerde här şeklinde olup, hiç bir yerde är değildir; 'ev' her yerde hev, höv vb. olup hiç bir yerde äv değildir;....."

G. Doerfer'den : (TDAYB. 1973-1974, s. 3.; Alm. s. 14).

"Türetilmiş olan sözcüklerde daima kök ile aynı ön sesi bulmaktayız. Sıradan bir Halaç için etimolojinin kolaylıkla bilinmesine olanak olmadığı durumlarda bile aynı ön sesi buluyoruz. Örn. huot 'ateş' aynı önsesle huoçaq 'ocak' ve huotun 'odun.'"

Doerfer'in 'katınçsız' olarak kabul ettiği ve aksinin olmayacağını savunduğu şekillerin, eldeki biricik kontrol aracı olan Minorsky'nin küçük makalesi ile karşılaştırılmasında, şu tablo ortaya çıkar :

V. Minorsky	:	G. Doerfer
1. (h)alta (Min. 85)	:	alta 'altı'
Not : G. Doerfer, bütün ağızlarda <i>alta</i> şeklinde olduğunu söyler ¹³ .		
2. otun (Min. 86)	:	huotun 'odun'
Not : Doerfer, her yerde $\neq$ h'li olduğunu söyler ¹⁴ .		
3. hottuz, ottuz (Min. 85,88)	:	hottuz 'otuz'
4. höw, öw (Min. 89)	:	hev, höv ('ev')
5. iste- (Min. 89)	:	histäk (< histä-) 'istemek'
6. hagaç, agaç (Min. 87,89)	:	hagaç 'ağaç'
7. hat, at (Min. 86,91)	:	hat 'at'
8. het- (Min 90)	:	î't-, yit- 'etmek, yapmak'

¹³ G. Doerfer, "Khalaj and ist Relation to the other Turkic Languages", s. 21.

¹⁴ "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk", s. 3.

Not : Hal.'da $\neq h$ protezinin aslâ bulunmadığını, bir kelimenin hem $\neq h$, hem $\neq \emptyset$ 'li şekillerde bulunmayacağını savunan Doerfer tarafından $\neq h$ 'li şekli verilmeyen (*i't-*, *yit-*) bu kelimenin, Minorsky'nin verdiği şekliyle (*het-*), başındaki ünsüzü 'protez' kabul edebilir miyiz?

000

Görüldüğü gibi, bir yerde $\neq h$ 'li olan bir kelime, her yerde $\neq h$ 'li olmayabilmektedir. Geçen yüzlerce yıl zaman içinde, bir kelimenin başındaki $\neq h$ (açıklık uyumu sebebiyle) kaybolabilir. Ayrıca, sıfırlı olan bir kelime bile, diğer $\neq h$ 'li şekillere analogi yoluyla $\neq h$ protezi alabilir. Bunlar gâyet normaldir ve yeter derecede örnekle desteklenen aslî $\neq h$ 'ler hakkında aslâ şüphe doğurmaz. Ama, bir lehçeyi 'kavanoz' içinde gibi kabul etmek, kesin kurallar tespit edip (?), kural dışı olabilecek örnekleri görmemek gayreti şüpheyi davet eder.

Doerfer'in özellikle Hal. $\neq h$ 'ler konusunda, biraz peşin hükümlü olduğu görülmektedir. Bu, şöyle izah edilebilir : V. Minorsky Hal. üzerinde çalıştığı zaman¹⁵, henüz Ana Altayca $\neq *p$ konusu ortada yoktu. *Sistematik ve ayrıntılı olarak 1960'lı yıllarda başlayan* bu $\neq *p$ konusu¹⁶, Altay Dilleri teorisinde özellikli bir görüşe sahip olan Doerfer'in Hal. $\neq h$ 'ler hakkındaki düşüncelerine şekil verdi. Bu konuda kendisinin ilk yayını olan 1968'deki makalesinde dahi, $\neq h$ meselesinin kesin bir anlayışla verilmesi, bu düşüncenin Doerfer'in araştırmaları boyunca oluşmadığını, daha araştırmaya başlamadan önce kabul edildiğini göstermektedir.

Şu halde, Doerfer'in ileri sürdüğü tezlere ve ondan gelen malzemeye dayanarak yapılan çalışmalara (bundan dolayı benim burada yaptığım da bir dereceye kadar dahil olmak üzere) şüpheyile bakmak gerekmektedir. Böyle olunca da Hal.'ya âit yeni malzemenin, yeni araştırmacılar tarafından tekrar toplanıp Türkolojinin hizmetine sunulması bir zarûret haline geliyor.

Yukarıda, Doerfer'in Hal. hakkındaki çalışma ve görüşleri özetle gözden geçirilmiştir.

*

Bütün bunlardan sonra; Doerfer'in Hal. için verdiği malzeme başka malzemelerle kontrol edilip, konuyla ilgili Çuv. şekiller ve bunların Eski Doğu Türkçesi ve şiveleri'ndeki karşılıkları bir araya getirilince, ortaya şunlar çıkmaktadır :

Hal.'daki $\neq h$ 'ler, Eski Türkçede yalnızca $\neq \emptyset$ ile değil, $\neq y$ 'li şekillerle de karşılanabilmektedir. (Uyg. *yıgil-* : Hal *hıgul-* 'yığılmak, toplanmak')

¹⁵ V. Minorsky, "The Turkish Dialect of the Khalaj", *BSOS*, X, 2, 1940, s. 417-437.

¹⁶ M. Rasanen, "Tü. anl. h- als Überbleibsel alt. p-", *UJb* 33, 1961, s. 146-148.

gibi). Bilindiği gibi, Eski Türkçe ≠ y'ler, yaşayan şivelerimizde ≠ Y (≠y, ś, ç, d, j, z, s) ile bulunmaktadır¹⁷. Bu sebeple, Hal.'daki bazı kelimeler de (*hā°z-* 'yolunu şaşırmaq, günah işlemek'), yaşayan şivelerimizde ≠ Y (Türkçe *az-*, Alt. *das-*, Uyg. *yaz-*, 'yolunu şaşırmaq, hata etmek, günah işlemek'; Uyg., DLT., İbnM. *yazuk*, Türkçe *yazık* 'günah'), Çuv.'da ≠ ś ile (*śilah* 'günah') görülmektedir.

Hal.'da ≠ h'lere karşılık Çuv.'da bulunan ≠ś'li şekillerin (Hal. *hār-* : Çuv. *śıvar-* 'yorulmak' gibi) Doerfer tarafından tespit edilmemiş olması, bilginin yorumundaki eksikliğin sebebinin oluşturmaktadır. Çünkü, Çuv.'da ≠ ś ile karşılanan Hal. ≠ h'ler, Doerfer'in ileri sürdüğü tarzda eski bir ≠ *p'ye gidememektedir. (Bu konu için, bkz. Sonuç bölümü).

Şimdi, Türk Dilinde bir kelime başı ünsüzü üzerinde topladığım malzeme-yi konunun daha açık bir şekilde görülebilmesi için sınıflandırıp veriyorum. Gereken kelimeler, 'NOT' başlığı altında açıklanmıştır.

A I. EDT. (ve >) ≠Y ~ ≠∅ : Hal. ≠ h : Çuv. ≠ś

- 1.a) *yar-* : kırmak, yarmak, parçalamak; bir şeyi keserek zorla yarmak; ortadan kesmek, yarık açmak (US. 288 : İbnM. 86 : Redh, 1243 : DLT. 145) [ve; sınır çizmek (DLT. 145)]
jar- : yarmak, bölmek, parçalamak (Kzk. Sözl. 94)
- yarıl-* : yarılmak, ayrılmak, parçalanmak; yirilmek, açılmak, yarık açılmak (US. 287 : DLT. 145 : KB. 526 : İbnM. 86)
- yaruk* : yarık (Eastr. 150)
arım : çalıyla yapılmış bahçe duvarı; iki ağaç sırası, iki orman arasındaki açıklık (DS. 320).
harım : tarla ve bahçe çevresindeki çit; taş duvar (DS. 2289)
- b) *hur-* : (Alm. spalten) yarmak, çatlatmak, ikiye ayırmak, kısımlara bölmek, yarıklar hasıl etmek, çatlak şeklinde ayırmak (D. Szl. 135)
- hurul-* : yarılmak (D. Szl. 136)
hurruq : fasıla, ara, yarık, aralık (D. Szl. 136)
- c) *śer-* : yarmak (P. 147)
śeral- : yarılmak (P. 147)
śerak : yarık (P. 147)

¹⁷ O. N. Tuna, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1983, s. 15.

- 2.a) *yarın* : yarın, ertesi gün, bugünden sonra gelecek ilk gün; gelecek, ilerideki zaman (US. 287 : Redh. 1244)
- b) *hıeri* : (Alm. spät) geç, sonraki zaman, akşam (D. Szl. 131)
hıeri şa- : gecik(tir)mek (D. Szl. 131)
 [G. Doerfer, bu kelimenin etimolojisinin zor olduğunu, Türkçe “er” (Alm. früh ‘erken’) kelimesi üzerine iyelik eki gelmiş olabileceğini söylüyor]
- c) *şar ~ şer* : gece (P. 140)
şarla ~ şorla : geceleyin (P. 141)

- NOT : 1. Tk.’de kullandığımız ‘gece’ kelimesi, *geç-* fiili ile ilgilidir. ‘Geçmek’ fiilinde, sonrayı bildiren anlam da vardır (ETK. *öt-* ‘geçmek’; *öt-e* ‘sonra’).
2. Hal.’daki *hıeri* (Alm. spät) ‘geç’ anlamındadır. “Sonraki zaman ve akşam” anlamlarına da gelir.
3. Çuv.’daki *şer* ‘gece’ kelimesi, Hal.’daki *hıeri* kelimesi ile ilgilidir. ‘Geç, sonraki zaman’ anlamına gelen bir kelimenin, ‘gün battıktan sonraki zaman, gece’ anlamına gelmesi normaldir.
4. O halde, Hal. $\neq$ h (*hıeri*), Çuv. $\neq$ s (*şer*) ile ilgili bir kelime, Tk.’de de $\neq$ ø veya $\neq$ Y ile, herhangi bir tarzda saklanmış olmalıdır. İşte, benim düşündüğüm bu kelime, ‘*yarın*’dır. ‘*Yarın*’ kelimesinde, ‘bir şeyin iki yarısından öbürü’ anlamından çok, ‘içinde bulunduğumuz zamanın ‘ertesi sonrası, geçi’ anlamı bulunmaktadır. Kelimenin sonundaki n’yi anlamak kolaydır (*yazın*, *güzün* şekillerindeki gibi, ens). Ancak, kök kısmı ‘*yar*’ veya ‘*yari*’ olabilir.
5. Marcel Erdal, Irk Bitig’de geçen ‘*yarın*’ kelimesinin, Clauson’un sözlüğünde verdiği gibi *yaru-* fiilinden yapılmış bir isim olamayacağını kaydetmiştir. *sa-n* örneğini veren M. Erdal kelimenin ‘*yaru-*’ le ilgisi olsaydı, ‘*yarun*’ şeklinde olması gerektiğini belirttikten sonra bu kelimeyi “metinlerde henüz ortaya çıkmamış ‘*yar*’ şeklinde bir adın araç durumu” olarak izah etmiştir¹⁸.

- 3.a) *yaz-* : hata işlemek, karşı gelmek, günah işlemek, yanılmak, şaşırarak (US. 292 : DLT. 148 : İbnM. 88)

¹⁸ M. Erdal, “Irk Bitig üzerine yeni notlar”, TDAY 1977, s. 88.

- yazın-* : günah işlemek, yanılmak, *yolunu şaşırma* (Orh. 139)
- yazım* : şaşma, yanılma, *yoldan çıkma* (KB. 534)
- das-* : yanılmak (TLÖ. II. 189)
- az-* : azmak, şaşırma, yoldan çıkmak, yoldan sapmak (US. 29 : DLT. 14 : KB. 49 : İbnM. 14)
- yazuk* : günah, suç, hata, kusur (US. 292 : DLT. 148 : KB. 534)
- b) *hā^az-* : yanılmak, yanlış yola sapmak, günah işlemek (D. Szl. 123)
- c) *śīlah* : günah (P. 142)

NOT : 1. Hal.'daki *hā^az-*, EDT (ve>)'deki *yaz-*, *az-*, *das-* ile aynıdır.

2. EDT. (ve>) *yazuk*'taki kök de, Hal. *hā^az-* ile aynıdır

3. Çuv. *śīlah*, EDT. (ve>)'ndeki *yazuk* (günah) kelimesinin aynıdır. Normal gelişmelere göre, Çuv.'da bu kelimeyi *śīrah* şeklinde bulmalıydık (EDT. ve devamı olan şivelerdeki $\neq z \neq$ 'lere, Çuv.'da $\neq r \neq$ tekâbül eder. 'Rotasizm' denilen bu ses denkleğinin bir çok örneği vardır : Tk. *kız* : Çuv. *hur* vs. Burada, yaşayan şivelerimizde sık sık görülen $r \sim l$ değişmesini buluyoruz (Tk. *güreş* $\sim$ *güleş*. Aynı olay için, Hal.'da *gil* < Fars. *qîr* 'asfalt, katran'; *sıkıl* < *sıgır* 'sığır' vs.).

4. T. Halasi Kun, Çuv. *śīlah* kelimesini, *Et-tuhfe*'deki *ilik* 'suç' kelimesiyle birleştirmek istemektedir¹⁹.

- 4.a) *amul* : sakin, uslu, halim, yumuşak huylu, yavaş, seğnik kımıldayan (US. 14 : DLT. 8 : KB. 19)
amul gün : orta halde olan gün, hava (İbnM. 10)
- b) *havul* : sakin, sessiz, ıssız, yavaş huylu, halim (D. Szl. 127)
- c) *śamal* : hafif (P. 138)

NOT : Burada ele aldığım Çuv. *śamal* kelimesi, EDT. (ve>) *yüngül*, Hal. *yingil* ile de ilgili olabilir.

- 5.a. *ar-* : yorulmak, dermansız kalmak, güçsüz kalmak (US. 20 : DLT. 10 : KB. 28 : DS. 328)
art- : yorulmak (DS. 320)

¹⁹ T. Halasi Kun, "Philologica I", *DTCF Dergisi*, V/1, Ankara 1947, s. 25.

- argın* : yorgun, zayıf, bitkin (DS. 311 : Redh. 71)
- farı-* : yorulmak, yorgunluktan halsiz düşmek (DS. 1835)
- har-* : yorulmak (Eastr. 115)
: *hargan* : yorgun (Easter. 115)
harım : güçsüz kuvvetsiz hayvan (DS. 2289)
- b) *hār-* : yorulmak, bitap düşmek, kuvveti kesilmek, mecalsiz kalmak (D. Materialien, I. s. 111)
- c) *śivar-* : yorgunluktan bitap düşmek (P. 142)

NOT : 1. Uzun bir ünlünün yerine, araya bir sızıcı ünsüzün girmesiyle iki hecenin teşekkülüne sebep olan "gerilme" hadisesine [DLT. *kul* 'kul' :Kt. *kavul*; bk Tıbem Bu vs. örnekler için, bkz. O. Nedim Tuna, Köktürk yazılı belgelerde ve Uygurcada uzun vokaller, TDAY 1960, s. 263], Çuv.'da da sık sık yuvarlak vokallilerde rastlanmaktadır :

EDT.	<i>āt-</i>	:	Çuv.	<i>wat-</i>	'atmak''
	<i>kōr</i>	:		<i>kavar</i>	'yanan kömür'
	<i>kōbek</i>	:		<i>kavabu</i>	'göbek'
	<i>kök</i>	:		<i>kavak</i>	'gök, mavi'
	<i>tört</i>	:		<i>tavatta, tavada</i>	'dört'
	<i>tūz</i>	:		<i>tavar</i>	'tuz'

formül : $(K_1) \bar{V} K_2 : (K_1) \text{Ive}(K)_2$

K 1 : EDT. $\neq \emptyset$: Hal. $\neq h$ Çuv. $\neq \acute{s}$

K 2 : EDT. r :Hal. r Çuv. r

(h) *ār-* : (*ś*) *ivar-*

2. Çuv. *śivar-* fiilinin başındaki $\neq \acute{s}$ 'ye bakıp, Tk. *ār-* ile değil de '*yor-*' ile ilgili olduğu düşünülemez. '*yor-*' fiili geçişlidir. '*ār-*' (yorulmak, yorgunluktan halsiz düşmek) fiili ise, Çuv. *śivar-* (yorgunluktan bitap düşmek) gibi, geçişsizdir.
3. L. Ligeti V : ıve hadisesini ıve > V olarak kabul etmektedir.²⁰ Uzun ünlülerle ilgili olan bu hādisede, bazı örnekler için V > ıve; bazıları için ıve > V tarzında bir gelişme düşünülebilir. Ama, her iki halde de "V = ıve"dir.
- 6.a) un : öğütülerek toz durumuna getirilmiş tahıl ve başka besin maddeleri (DLT. 134: Redh. 1199)
- b) un : un (D. Szl. 135)
- c) *śeneḥ* (śanaḥ): un (P. 138)

²⁰ Bu konudaki görüşler için, bk. A. Dilaçar, "Tanıtma", TDAY 1958, s. 318.

NOT : 1. EDT.'nde tek heceli olan bazı kelimeleri. Çuv.'da +*ah* eki almış iki heceli olarak buluyoruz :

EDT.	<i>ay</i>	:	Çuv.	<i>uyah</i>	(ay)
	<i>bel</i>	:		<i>pilak</i>	(bel)
	<i>beş</i>	:		<i>pillek</i>	(beş)
	<i>tul</i>	:		<i>talak</i>	(dul)
	<i>tüş</i>	:		<i>talah</i>	(düş)

Bu örneklerden birisi de *sen+eh* 'un' kelimesidir.

2. H. Eren, Egorov'un hazırladığı Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünü tanıtmada Çuv. *şeneh* 'un' kelimesi hakkında çeşitli görüşler vermiştir²¹ Bu görüşler :

- 'un' kelimesi Çince'den alıntıdır (P. Pelliot)
- 'un' kelimesi, Korece 'pon' ile ilgilidir. (L. Ligeti)
- 'un' kelimesi Türkçe 'og-' (ov-, uv-, û-) kökünden gelmiş olabilir (J. Jol).
- 'un' kelimesi doğrudan doğruya 'uğ' kökünden gelmiştir (M. Räsänen)

3. Yukarıdaki izâha ilâveten, Hal.'da *huv-* (< *hur-*) 'ovmak; ovuşturmak' şeklinin bulunduğu hususu. hatırlanabilir.

- EK :1. a) *agız* : ağız (US. 7 : Redh. 20)
 b) *a:ğız* : ağız (D. Szl. 80)
 c) *śvar* : ağız (TA. 73)

NOT : Hal.'ya âit malzeme, yeterince toplanabilmiş sayılmaz. G. Doerfer'in, bir yerde ≠ h'li olan şeklin başka hiç bir yerde farklı (yani ≠ ø'lı) şekilde olmayacağını söylemesine rağmen, Minorsky'nin yazısında tespit edebildiğim kadarıyla bunun aksine örnekler de bulunmaktadır. Minorsky'de görüldüğü gibi, bir kelimenin hem ≠ h'li hem ≠ ø'lı olarak bulunması hiç de şaşırtıcı değildir. Örnek olarak *at* 'at' (Minorskiy) ve *hat* (Minorskiy, Doerfer) *otun* 'odun' (Min.) ve *hū°tun* (Min., Doer.); *öw* 'ev' (Min.) ve *höw* (Min., Doer.); *ottuz* (Min.) ve *hottuz* (Min., Dler.); (*h*)*agaç* 'ağaç' (Min.) ve *hagaç* (Min., Doer.) ... vs.

Yukarıdaki örneklere bakarak, Hal.'da *a:ğız* şeklinde geçen kelimenin, başka bir Hal. ağzında ≠ h öncesi ile telâffuz edilebilmesinin hiç de imkansız olmadığı görülür. Çuv.'da kelime başında bulunan *ś* de bunu gerektirmektedir.

²¹ H. Eren, "Çuvaş dilinin Etimologique sözlüğü", TDAY 1972, s. 254.

- 2.a) *orgak* : orak (US. 142 : DLT. 88)
 b) *hograk* : orak (horgak) (D. Szl. 136)
 c) *şerla* : orak (P. 148)

NOT : Bu kelime ile ilgili açıklamalar, "A. III. 4"te verilmiştir.

A. II. a) EDT. (ve >) $\neq Y \sim \neq \emptyset$: b) Hal. $\neq h$: c) Çuv. $\neq y$

- 1.a) *yıd-* : göndermek (Orh. 139)
ıd- : göndermek, sevketmek, yollamak, kaçırmak, salmak, serbest bırakmak, ulaştırmak (Orh. 113 : US. 85 : DLT. 47 : KB. 181)
ıduk : Mukaddes, kutlu, mübârek; gönderilmiş, aziz (Orh. 113 : US. 85 : DLT. KB. 182)
 b) *hidiq* : kutsal (D. TDAY. 1973-1974, 6)
 c) *yar-* : göndermek, salıvermek (P. 206)
yarah : kötü bir ruh, kurban (P. 214)

NOT : EDT. (ve >)'deki (*y*)*ıduk* ile ilgili olan Çuv. *yarah* kelimesinin Hal. karşılığı olarak 'hidiq'ı veren G. Doerfer, Çuv.'daki $\neq y$ 'yi aslı saymamaktadır.²²

- 2.a) *yıgaç* : ağaç (DLT. 150 : KB. 538)
ıgaç : ağaç US. 85)
ağaç : ağaç (Redh. 18)
 b) *hagaç* : ağaç (D. Szl. 125)
agaç : ağaç (Min., 89)
 c) *yavaś* : ağaç (P. 211)

NOT : G. Doerfer'in hal. $\neq h$ 'li şekillerin hiç bir yerde $\neq \emptyset$ 'lı olmayacağı düşüncesine katılmadığımı : $\neq h$ 'li şekil aslı bile olsa, geçen yüzlerce yıl içinde birtakım değişikliklere uğrayabileceğini giriş bölümünde söylemiş, bu konuda haksız olmadığımı da Minorsky'nin yazısında geçen örnekleri sıralayarak göstermişim. İşte, bu kelimelerden biri de (*h*)*agaç*'tır. Eğer G. Doerfer'in dediği doğruysa, ben Hal. $\neq h$: Çuv. $\neq y$: EDT. (ve >) $\neq Y \sim \emptyset$ 'lı şekiller arasında bunu tam emniyetle verebilirim. Fakat, Minorsky'de geçen *hagaç* ve *agaç* şekillerini göz önüne alınca (% 50 protez olma ihtimalini de düşünerek); bu örneğin sıhhatinin bütün araştırmaya oranla ehemmiyetsiz olduğunu söyleyebilirim.

²² "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk", s. 6.

3. a) *agır* : ağır, sakil (US. 7) DLT. 6)
 b) *hāgru-* : ağrımak (D. TDAY. 1973-1974, s. 3, 6)
 c) *yavar* : ağır, hamile (P. 211)
4. a) *açıg* : acı, ızdırap, ekşi; acımtırak (US. 2 : DLT : 5 : KB. 3 : İbnM. 7)
 b) *hā^açug* : acı, muhrik, elim, dokunaklı (D. Ssl. 122)
 c) *yüş-* : acımak, acı olmak (P. 218)
5. a) *iz* : iz, nişan; yerde ve deride olan uzunlamasına çizik (US. 102: DLT. 52: KB. 210
iste- : istemek, aramak, (US. 99: DLT. 52)
 b) *histāk* : istek (D. Sal. 133) (<histāk)
 c) *yar* : iz, kenar, yol (P. 213)

A. III. a) EDT. (ve >) ≠ Y ~ ≠ ø : b) Hal. ≠ h : C) Çuv. ≠ v

- 1.1) *oçak* : ocak, ateş ocağı (US. 138 : DLT. 86)
oçuk ~ oçok : ocak (Orh. 124)
 b) *hū^oçaq* : ocak (D. Szl. 135)
ojaq : ocak (D. Szl. 168)
 c) *vuçağ* : ocağın iki ucundaki çukurlar, bunlardan biri odun, diğeri kül içindir; kırdan yangın yerleri (P. 303)
2. a) *otun* : odun (US. 144 : DLT. 89)
 b) *hū^otun* : odun (D. TDAY. 1973-1974, s. 3)
otun : odun (Min., 86) (Kondûrûd ağzı)
 c) *veda* : odun (P. 204)
3. a) *ogri* : hırsız, haydut, gizli (US. 139 : DLT. 86 : KB. 334 : Eastr. 212)
 b) *hogri* : hırsız (D. Szl. 134)
 c) *vara* : hırsız (P. 199)
4. a) *or-* : kesmek, biçmek, vurmak (DLT. 88 : Eastr. 215)
hor-an : biçilmiş tarla (DS. 2408)
orgak : orak (US. 142 : DLT. 88)
 b) *ho.r-* : biçmek (D. Szl. 134)
hograk : orak (< horgak) (D. Szl. 136)
- c) *vir-* : ekin biçmek (P. 201)
şerla : orak P. 148)

- NOT : 1. Kök ünlüsü yuvarlak olan bu kelimenin Hal. Şekli $\neq$ h'li, Çuv. şekli $\neq$ v'lidir. Bunun yanı-sıra, EDT. (ve >) *orgak*, Hal. *hograk* şekillerine karşılık, Çuv.'da *şerla* 'orak' kelimesi de bulunmaktadır.
2. Egorov, *şerla* (< *şerlak*) kelimesini verdikten sonra²³, "Sitzungsberichte der Heidelberg Akademie der Wissench, Phil. hist. Kl. 1918, 12. Abh., S.- "deki yazıya atıf yapmıştır. Bu yazıyı temin edip okuyamadım.
3. Hocam O. Nedim Tuna'dan, bu kelime ile ilgili olarak Macarcadan *şarlo*' (orak) kelimesinin bulunduğunu öğrendim. Çuv.'daki *şerle* şekli, Oğuzcadan bir ödünçleme dahi olsa, bizdeki *or-* 'biçmek' fiilinin daha eskiden bir ünsüzle başlaması gerektiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu örnek," A. I'de EK olarak verilmiştir.
5. a) *õt, od* : ateş (Orh. 125 : US. 144 : Redh. 897)
 b) *hũ^{ot}* : ateş (D. Szl. 135)
 c) *vot* : ateş (P. 204)
6. a) *otuz* : otuz (Orh. 125 : US. 144)
ottuz : otuz (DLT. 89)
 b) *hottuz* : otuz (D. Szl. 134)
ottuz : otuz (Min., 88) (Po gerd ağzı)
 c) *va dar* : otuz (P. 198)
7. a) *yöl-* : ölmek (Sevortyan, 526) (Gagauz)
yül-, yul- : ölmek (Sevortyan, 526) (Sarı Uygur)
öl- : ölmek (Orh. 126 : US. 150 : DLT. 92)
 b) *hil-* : ($\sim$ *hel-*, *höl-*) ölmek (D. Szl. 132)
öl- : ölmek (D. Szl. 168)
 c) *vil-* : ölmek (P. 202)
8. a) *ör-* : yukarı çıkmak, yükselmek, kopmak, belir-mek, ayağa kalkmak, ayaklanmak (Orh. 126 : US. 152 : DLT. 93)
örgüç : hörgüç (TS. 169)
hörgüç : hörgüç; devenin sırtındaki tümsek çıkıntı (Redh. 491)
 b) *häräk-* : yerden alıp yukarıya doğru kaldırmak (< *härä* *kä-* $\times$ *härä* *käl-*) (D. Szl. 129)

²³ V. Egorov, *Etimologičeskiy slovar' čuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1964, s. 221.

- c) *varlak* : çit örülürken çatallı kazıklar üzerine konan sırik (P. 202)

NOT : Çuv. *varlak* olan kelime, Tk. $\neq \emptyset$, Hal. $\neq h$ 'ye tekâbül etmektedir. Çuv.'daki bu kelime *ör-* 'yükselmek' ile ilgili kabul edilmeyip, '*ör-* saç, sepet vs. örmek' ile ilgili görülse bile, adı geçen fiil Hal.'da *hiri-* 'saç, sepet vs. örmek' olarak, yine $\neq h$ 'li şekilde görülmektedir.

- 9.a) *uç* : uç, cenah, ordu kanadı, baş, tepe, son, nihâyet (Orh. 135 : US. DLT. 132 : KB. 486 : East. 321)
- b) *hū'ç* : sivri uç (D. Szl. 136)
- c) *vaś* : uç, son (P. 201)

B. I. a) EDT. (ve >) $\neq Y \sim \neq \emptyset$: b) Hal. $\neq g$: c) Çuv. $\neq ś$, $\neq ?$

- 1.a) *yılan* : yılan (US. 294)
ılan : yılan (TS. 109)
- b) *yılan* : yılan (D. Szl. 118)
- c) *śalen* : yılan (P. 139)
- 2.a) *yigde* : iğde (US. 295)
iğde : (Redh. 516)
- b) *gidä, gi:dä* : iğde (D. Szl. 118)
idä : iğde (D. Szl. 137)
- c) .....
- 3.a) *yilik* : kemik iliği (US. 296)
dilik : kemiğin iliği (TLÖ. II., 189) (Altayca)
ilik : kemik iliği (Redh. 528)
- b) *gilk* : kemiğin iliği (D. Szl. 122)
- c) .....

NOT : Konunun en dikkate değer yanlarından biri de bu bölümdeki ses denkliğidir. G. Doerfer, Hal. $\neq h$: Tibetçe $\neq h$ eşitliğini gösteren örnekler vermiştir²⁴

Hal. <i>hadaq</i>	:	Tib. <i>ha-dag</i>	(ayak)
<i>hala</i>	:	<i>ha-la</i>	(ala)
<i>hirkäk</i>	:	<i>hir-kin</i>	(erken)

Bunların hemen arkasından ise, Çin kaynaklarındaki :

gâlân (halan) (ala)

giet-kie (hie-kin) (erkek)

şekillerini verir²⁵. Burada bir " $\neq h$: $\neq g$ " meselesi vardır.

²⁴ "Materialien zu türk h-(I)", s. 111.

L. Ligeti de Tibetçede h, Çin kaynaklarında ≠ g beş kelimededen bahseder²⁶

Tib. <i>halp</i>	:	Çin. kay. <i>galp</i>	(alp)
<i>halan</i>	:	<i>galan</i>	(ala)
<i>hirkin</i>	:	<i>girkin</i>	(erkek)
<i>huigur</i>	:	<i>guigur</i>	(Uygur)
<i>hulug</i>	:	<i>gulug</i>	(ulu)

L. Ligeti, Çin kaynaklarındaki bu ≠ g'lerin, ≠ h'yi göstermek için kullanıldığını söyler.

Bunların yanı sıra, Codex Cumanicus'ta da, bugün ≠ Y ~ ø'lı olan bazı kelimelerin (ilk ünlüsü dâimâ 'i' sesi olmak üzere), ≠ g ile yazıldığını hocam O. Nedim Tuna'dan öğrendim. Codex Cumanicus'taki bu örnekler şulardır.

gillan, ilan (yılan) [Hal. *gilan, yılan*; Çuv. *šalen*]
gigil- (yıkılmak)
gil, yil (yıl)
gilbra- (yılbramak)
giltra- (yıltramak)
giltrin (yıltrın)
girt- (Yırtmak)

Codex Cumanicustaki bu ≠ g'lerin, ≠ y ve ≠ c için kullanıldığını düşünenler de vardır²⁷. Ancak, yaşayan bir şivede, Hal.'da da tarihî şekillerin benzerlerinin bulunması, yukarıdaki düşüncelere yeni bir istikâmet verebilir. EDT. (ve >) ≠ Y, ≠ ø, Çuv. ≠ š, ≠ y olup da Hal. ≠ h olan örneklerin yanı sıra (tıpkı Çin kaynaklarında ve Kodeks Kumanikus'ta olduğu gibi ≠ h'li beklerken karşımıza ≠ g ile çıkan kelimeler, " ≠ g : ≠ h "ye âit şekillerin kalıntılarının telaffuzda hâlâ devam ettiğini gösterir. Hal.'daki bu durum, değişik devirlerde ve değişik yazılarda ≠ Y veya ≠ h beklenirken karşımıza çıkan ≠ g'lerin, aslında telaffuza da dayanabileceğini göstermesi bakımından, oldukça önemlidir. Bu bölümde verdiğim izaha dayanarak, Çin kaynaklarında geçen ≠ g'li şekilleri de gerçekten ≠ g için yazılmış oldu-

²⁵ a.g.e., s. 111.

²⁶ L. Ligeti, "The Khazarian letter from Kiev and its attestation in runiform script", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus 31 (1-4) 1981, s. 12.

²⁷ A. von Gabain, *PhTF I*, Wiesbaden 1959, s. 47. Bu konuda bir araştırma yapmış olan hocam O. N. Tuna da, A. von Gabain'in yazısında geçen kayıttan müstakil olarak, bu //g'lerin //c için yazılmış olduğu görüşüne varmıştır.

- c) *varlak* : çit örülürken çatallı kazıklar üzerine konan sırk (P. 202)

NOT : Çuv. *varlak* olan kelime, Tk. $\neq \emptyset$, Hal. $\neq h$ 'ye tekâbül etmektedir. Çuv.'daki bu kelime ör- 'yükselmek' ile ilgili kabul edilmeyip, 'ör-' saç, sepet vs. örmek' ile ilgili görülse bile, adı geçen fiil Hal.'da *hiri-* 'saç, sepet vs. örmek' olarak, yine $\neq h$ 'li şekilde görülmektedir.

- 9.a) *uç* : uç, cenah, ordu kanadı, baş, tepe, son, nihâyet (Orh. 135 : US. DLT. 132 : KB. 486 : East. 321)
- b) *hū'ç* : sivri uç (D. Szl. 136)
- c) *vaś* : uç, son (P. 201)

B. I. a) EDT. (ve >) $\neq Y \sim \neq \emptyset$: b) Hal. $\neq g$: c) Çuv. $\neq s$, $\neq ?$

- 1.a) *yılan* : yılan (US. 294)
- ılan* : yılan (TS. 109)
- b) *yilan* : yılan (D. Szl. 118)
- c) *śalen* : yılan (P. 139)
- 2.a) *yigde* : iğde (US. 295)
- iğde* : (Redh. 516)
- b) *gidä, gi:dä* : iğde (D. Szl. 118)
- idä* : iğde (D. Szl. 137)
- c) .....
- 3.a) *yilik* : kemik iliği (US. 296)
- dilik* : kemiğin iliği (TLÖ. II., 189) (Altayca)
- ilik* : kemik iliği (Redh. 528)
- b) *gilk* : kemiğin iliği (D. Szl. 122)
- c) .....

NOT : Konunun en dikkate değer yanlarından biri de bu bölümdeki ses denklidir. G. Doerfer, Hal. $\neq h$: Tibetçe $\neq h$ eşitliğini gösteren örnekler vermiştir²⁴

Hal. <i>hadaq</i>	:	Tib. <i>ha-dag</i>	(ayak)
<i>hala</i>	:	<i>ha-la</i>	(ala)
<i>hirkäk</i>	:	<i>hir-kin</i>	(erkek)

Bunların hemen arkasından ise, Çin kaynaklarındaki :

gâlân (halan) (ala)

giet-kie (hie-kin) (erkek)

şekillerini verir²⁵. Burada bir " $\neq h$: $\neq g$ " meselesi vardır.

²⁴ "Materialien zu türk h-(I)", s. 111.

L. Ligeti de Tibetçede h, Çin kaynaklarında ≠ g ile gösterilen beş kelimedен bahseder²⁶

Tib. <i>halp</i>	:	Çin. kay. <i>galp</i>	(alp)
<i>halan</i>	:	<i>galan</i>	(ala)
<i>hirkin</i>	:	<i>girkin</i>	(erkek)
<i>huigur</i>	:	<i>guigur</i>	(Uygur)
<i>hulug</i>	:	<i>gulug</i>	(ulu)

L. Ligeti, Çin kaynaklarındaki bu ≠ g'lerin, ≠ h'yi göstermek için kullanıldığını söyler.

Bunların yanı sıra, Codex Cumanicus'ta da, bugün ≠ Y ~ ø'lı olan bazı kelimelerin (ilk ünlüsü dâimâ 'i' sesi olmak üzere), ≠ g ile yazıldığını hocam O. Nedim Tuna'dan öğrendim. Codex Cumanicus'taki bu örnekler şulardır.

gillan, ilan (yılan) [Hal. *gilan, yılan*; Çuv. *şalen*]
gigil- (yıkılmak)
gil, yil (yıl)
gilbra- (yılbramak)
giltra- (yıltramak)
giltrin (yıltrın)
girt- (Yırtmak)

Codex Cumanicustaki bu ≠ g'lerin, ≠ y ve ≠ c için kullanıldığını düşünenler de vardır²⁷. Ancak, yaşayan bir şivede, Hal.'da da tarihî şekillerin benzerlerinin bulunması, yukarıdaki düşüncelere yeni bir istikâmet verebilir. EDT. (ve >) ≠ Y, ≠ ø, Çuv. ≠ ś, ≠ y olup da Hal. ≠ h olan örneklerin yanı sıra (tıpkı Çin kaynaklarında ve Kodeks Kumanikus'ta olduğu gibi ≠ h'li beklerken karşımıza ≠ g ile çıkan kelimeler, " ≠ g : ≠ h "ye âit şekillerin kalıntılarının telaffuzda hâlâ devam ettiğini gösterir. Hal.'daki bu durum, değişik devirlerde ve değişik yazılarda ≠ Y veya ≠ h beklenirken karşımıza çıkan ≠ g'lerin, aslında telaffuza da dayanabileceğini göstermesi bakımından, oldukça önemlidir.

Bu bölümde verdiğim izaha dayanarak, Çin kaynaklarında geçen ≠ g'li şekilleri de gerçekten ≠ g için yazılmış oldu-

²⁵ a.g.e., s. 111.

²⁶ L. Ligeti, "The Khazarian letter from Kiev and its attestation in runiform script", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus 31 (1-4) 1981, s. 12.

²⁷ A. von Gabain, *PhTF I*, Wiesbaden 1959, s. 47. Bu konuda bir araştırma yapmış olan hocam O. N. Tuna da, A. von Gabain'in yazısında geçen kayıttan müstakil olarak, bu //g'lerin //c için yazılmış olduğu görüşüne varmıştır.

ğunu kabul edersek, bu kelimelere tekâbül eden Hal. ≠h'li şekilleri Ana Türkçedeki bir ≠ *p'ye götüremeyiz. Bunlara ilâveten; ≠ Y ~ ≠ ø'a karşılık ≠ g sesiyle başlayan kelimelere Anadolu Ağızlarında da rastlandığını belirtmek gerekir :

- gocu-* : bıkmak (DS. 2090)
yocu- : usanmak (DS. 4285)
gocun- : sakınmak, çekinmek, kaçınmak (DS. 2090)
yocun- : çekinmek, sakınmak (DS. 4285)

C I. a) EDT. (ve >) ≠Y ~ ≠/ø : b) Hal. ≠h : c) Çuv. ....

- 1.a) *yıgıl-* : toplanmak, yığılmak (US. 293 : DLT. 150)
jiyıl- : bir yere toplanmak, birikmek, yığın hâline gelmek (Kzk. Szl. 103)
çığ- : yığmak, toplamak (TLÖ. II, 199)
b) *hıgıl-* : yığılmak, toplanmak (D. Szl. 131)
hığıştur- : yığmak, toplamak (D. Szl. 131)
yığıştur- : yığmak, toplamak (D. Szl. 224)
c) .....

NOT : G. Doerfer, yine Hal. ≠h'lerin 'katıncısızlığı' konusunda; "Şimdiye değin bulabildiğim tek kural dışı durum şudur : *Halt - Âbâd yırağ 'uzak', bütün öteki lehçelerde hirâq*"²⁸ şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. G. Doerfer'in sözlüğünden alarak verdiğim '*hığıştur-*, *yığıştur-*' kelimesi, '*yırağ, hirâq*'ın tek kural dışı örnek olmadığına delâlet etmektedir.

- 2.a) *yıgla-(t)* : ağla(t)mak (DLT. 150 : KB. 538)
jıla-(t)- : ağla(t)mak (Kzk. Szl. 111)
cıla-(t)- : ağla(t)mak (TLÖ. II. 125)
ıgla-(t)- : ağla(t)mak (US. 85 : DLT. 47)
b) *hıgla-(t)-* : ağla(t)mak (D. Szl. 131)
c) .....

- 3.a) *ılgın* : ılgın ağacı (DLT. 151 : DS. 4269)
ılgın : ılgın ağacı (İbnM. 35; DS. 2468)
b) *holgun* : ılgın ağacı (D. Szl. 134)
c) .....

- 4.a) *yırak* : irak. uzak (US. 294 : KB. 541 : East. 156)
jırak : irak, uzak (Kzk. Szl. 113)

²⁸ "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşırtıcı bir koşutluk", s. 4.

- hırh* : irak, uzak (TLÖ. II. 220) (Salar)
irak : irak, uzak (Orh. 113 : US. 87)
- b) *irak* : irak, uzak (D. Szl. 132)
yirāq : uzak (TDAY. 1975? 1974, s. 4)
- c) .....
- 5.a) *yın, yin* : in, hayvan ini (DLT. 151)
in : yırtıcı hayvan ini, in, ev (DLT. 50 : KB. 194)
- b) *hī'n* : mağara, hayvan ini (D. Szl. 131)
- c) .....
- 6.a) *yün-* : dışarı çıkmak, yükselmek (D. Materialien I, 119)
ün- : dışarı çıkmak, yükselmek (US. 272)
- b) *hī'n-* : bir şeyden dışarı çıkmak (D. Szl. 132)
- c) .....
- 7.a) *yürüη* : ak, beyaz (Alt. Grm. 357)
ürüη : ak olan nesne, beyaz (DLT. 138)
- b) *hirin* : beyaz, ak (D. Szl. 133)
- c) .....
- 8.a) *yüt* : delik (S. Tezcan, TDAY. 1978-1979, s. 310)
üt : delik, deşik (US. 274)
- b) *hī't* : delik, açık, (D. Szl. 131)
- c) .....
- 9.a) *yüzerlik* : üzerlik otu (DLT. 158)
üzerlik : tütsüsü nazara iyi geldiğine inanılan kokulu bir ot (DS. 4085)
- b) *eldrük* : üzerlik otu ve tohumu (DLT. 37)
ilrük : üzerlik tohumu (DLT. 50)
hilyäräk : üzerlik otu (~ hilirük, ~ hiryälük) (D. Szl. 132)
- c) .....
- C. II. a) EDT. (VE >) ≠ Y ~ ≠ ø : b) Hal. .... : c) Çuv. ≠ y
- 1.a) *ak-* : akmak (US. 9 : DLT. 7)
- b) .....
- c) *yeh-* : akmak (P. 215)
- 2.a) *āt* : ad, isim, ün (Orh. 104 : DLT. 12)
ad : isim (Redh. 11)
- b) .....
- c) *yat* : ad, isim (P. 207)

- 3.a) *avun-* : avunmak (Redh. 98)
 b) .....
 c) *yaban-* : kendini avutmak (P. 208)
- 4.a) *avut-* : avutmak (Redh. 99)
 b) .....
 c) *yabat-* : avutmak P. 209)
- 5.a) *engek, eḡek* : çene, avurt (US. 72; TS. 83)
 b) .....
 c) *yanah* : çene (P. 205)
- 6.a) *ig, ik* : iğ (BLT. 49)
yig, yik : iğ (DLT. 151)
 b) .....
 c) *yage* : iğ (P. 212)
- 7.a) *ikiz* : ikiz (ikkiz) (DLT. 50)
 b) .....
 c) *yagar* : ikiz, çift (P. 212)
- 8.a) *il* : il, memleket, ülke (US. 92 : KB. 191)
 b) .....
 c) *yal* : köy (P. 205)
- 9.a) *ilik* : ilişik, düğme (US. 92 : DS. 2523)
 b) .....
 c) *yala* : ilmek, düğme (P. 209)
- 10.a) *it, it* : it, köpek (DLT. 100 : KB. 204)
 b) .....
 c) *yada (yıda)* : köpek (P. 209)
- 11.a) *yit-* : yükselmek (US. 299)
it- : itmek (DLT. 52)
 b) .....
 c) *yat-* : kaldırmak, sürüklemek (P. 210)
- 12.a) *üzengi* : üzenği (US. 275 : KB. 508)
 b) .....
 c) *yarana* : üzenği (P. 210)
- 13.a) *hirim* : meyilli yerlerdeki tarlaların bazı bölümlerine toprağın kaymaması için örülen duvar (DS. 2388)

- b) .....
- c) *yanan* : iki köyün topraklarını ayıran çit, sınır (P. 210)
- C. III a) EDT. (ve >) ≠ Y ~ ≠ ø : b) Hal. .... : c) Çuv. ≠ v
1. a) *ol* (> o) : o, bu, şu (Orh, 125 : US. 141)
- ho* : şu, o (DS. 2390)
- hu* : bu, şu, o (DS. 2441)
- vu* : şu, o (Sevortyan, 444) (Özbekçe)
- b) .....
- c) *val* : o (P. 198)
2. a) *olta* : olta (Redh. 899)
- holta* : olta (DS. 2398)
- b) .....
- c) *valda* : olta (P. 198)
3. a) *oluk* : oluk, yalak (DLT. 88)
- holluk* : oluk (Sevortyan, 451)
- b) .....
- c) *yalak*, değirmen oluşu (P. 272)
- NOT : Egerov, '*yalak*' kelimesini TK. '*oluk*' ve '*yalak*' kelimeleriyle birleştirmiştir. H. Eren ise, '*yalak*'ın '*oluk*'le ilgili olduğunu, ancak '*yalak*' ile bir ilgisi olmadığını belirtir²⁹.
4. a) *on* : on (US. 141 : DLT. 88)
- b) .....
- c) *venne* : on (P. 203)
5. a) *orman* : orman (Redh. 902)
- b) .....
- c) *varman* : orman (P. 199)
6. a) *orun* : yer, mahal, taht, mesken (US. 143)
- b) .....
- c) *vıran* : yer, mevki (P. 201)
7. a) *oyun* : oyun, yarış (DLT. 89)
- b) .....
- c) *vaya* : oyun (200)
8. a) *yöküz* : öküz (Sevortyan, 521) (Gagauz)
- öküz* : öküz (US. 149)
- höküz* : öküz (Sevortyan, 521) (Sarı Uygur)
- huküz* : öküz (Sevort yan,) 521(Özbekçe)

²⁹ H. Eren, "Çuvaş dilinin Etimolojik sözlüğü", TDAY 1972, s. 243.

- b) .....
- c) *vagar* : öküz, sığır (P. 199)
- 9.a) *ört-* : örtmek (D. LT. 93)
- b) .....
- c) *vit-* : örtmek (P. 203)
- 10.a) *yöt* : öd, öd kesesi (Sevortyan, 504)
- öt* : öd, öd kesesi (US. 154 : DLT. 93)
- b) .....
- c) *vat* : öd, safra (P. 197)
- 11.a) *öt-* : geçmek, bir şeye geçmek, aşmak, delmek (DLT. 93)
- höte* : öte, biraz ileri, o taraf (DS. 2439)
- b) .....
- c) *vit-* : geçmek, nüfûz etmek (P. 203)
- 12.a) *ötün-* : ricâda bulunmak, dilemek (US. 115 : DLT. 94)
- b) .....
- c) *vidan-* : ricâ etmek, yalvarmak (P. 202)
- 13.a) *yöz* : kendi, öz (Sevortyan, 506)
- öz* : öz, kendi (US. 155 : DLT. 94)
- b) .....
- c) *var* : karın, bir şeyin için, özü (P. 97)
- 14.a) *öz* : dere (US. 155 : DLT. 94)
- b) .....
- c) *var* : çukur, dere, uçurum (P. 197)

NOT : P. Golden, İbrânî kaynaklarında geçen ‘*yuz.g*’ (< *özüg*) ve ‘*wagz*’ (< *ögüz*) şekillerini ‘*özüg*’ (dere) kelimesinin meta-
tezli şekli olan ‘*ögüz*’e temas ederek, vermiştir. Bu kelimenin
başında, o tarihlerde bir ünsüz bulunmuş olması (y, w)
konumuz için önemlidir³⁰. Aynı yerde, P. Golden, Jor-
danes’te geçen Hunca ‘*Var*’ (nehir) kelimesini İbrânî “*Woru-
stâna*”ya bağlamak istemektedir. ‘*Öz*’ ile ilgili olan ‘*özüg*’
(× *ögüz*) kelimesinin başında o devirde bir ünsüzün oldu-
ğunu bildiğimize göre, Hunca ‘*Var*’ı da ETK. ‘*öz*’ (Çuv. *var*)
ile birleştirebiliriz, kanısındayım.

³⁰ P. Golden, *Khazar Studies*, Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXV/1, Budapest 1980, s. 251.

Aynı şekilde, P. Golden'in *Yurt* için verdiği *urt* (*Wort*) şekilleri de $\neq y \sim \neq \emptyset \sim \neq v$ alternansı için güzel bir örnek sayılabilir ³¹.

- 15.a) *uç-* : uçmak (Orh. 135 : US. 261)
 b) .....
 c) *vaś-* : uçmak (P. 201)
- 16.a) *uçā* : sırt, arka, uca; kuyruk sokumu (US. 261 : DLT 132)
 b) .....
 c) *vaca* : kalça (p. 200)
- 17.a) *urug* : nesil, kuşak, soy, tohum, tane (US. 267 : DLT. 134)
 b) .....
 c) *vara* : tohum (P. 199)
- 18.a) *uruş* : savaş, mücâdele, vuruş (US. 267 : DLT. 134)
 b) .....
 c) *varza* : vuruş, dövüş, muharebe, harb (P. 199)
- 19.a) *uruş-* : vuruşmak (DLT. 134)
yur- : vurmak (DS. 4321)
vur- : vurmak (Redh. 1231)
hur- : vurmak (DS. 2445)
ur- : vurmak, dikmek, koymak (US. 266)
 b) .....
 c) *varś-* : kavga etmek, tartışmak, dövüşmek (P. 199)
- 20.a) *utan-* : utanmak (DLT. 135)
 b) .....
 c) *vadan-* : utanmak (P. 198)
- 21.a) *uyan-* : uyanmak (TS. 221 : Redh. 1203)
 b) .....
 c) *varan-* : uyanmak (P. 199)
- 22.a) *uzak* : uzak, uzun, eski (US. 270 : DLT. 136)
 b) .....
 c) *varaḥ* : uzak, ırak (P. 199)

³¹ a.g.e., s. 251.

23. a) *uzun* : uzun, dâimâ (US. 270 : DLT. 136)
 b) .....
 c) *varam* : uzun (P. 199)
24. a) *üç* : (US. 270 : DLT. 137)
 b) .....
 c) *viša* : üç (~ *višša*) (P. 203)
25. a) *üleŝ-* : paylaşmak, bölüşmek (US. 272)
 b) .....
 c) *valaś-* : taksim etmek, üleşmek (P. 196)
26. a) *öt-, üt-* : keskin olmak (US. 154)
yiti : keskin (US. 299)
citi : keskin (TLÖ. II, 125) (Karaçayca)
 b) .....
 c) *viçagan* : keskin (P. 202)

MALZEMENİN YORUMU VE SONUÇ

1. a) Hal'daki $\neq$ h'ler, EDT. (ve >)'nde $\neq \emptyset$ ve $\neq Y \sim \neq \emptyset$ 'a tekâbül edebilmektedir.
 Hal. *hūn* : EDT. (ve >) *un* 'un'
 Hal. *hirin* : EDT. (ve >) *yürüŋ ürüŋ* 'beyaz, ak'
- b) Hal.'daki $\neq$ h'ler, Çuv.'da $\neq \acute{s}$, $\neq y$, $\neq v$ 'ye tekâbül edebilmektedir :
 Hal. *hūn* : Çuv. *šeneh* 'un'
 Hal. *hidiq* : Çuv. *yarah* 'mukaddes'
 Hal. *hil-* : Çuv. *vil-* 'ölmek'
2. G. Doerfer'in, Hal.'da $\neq$ h'li bir kelimenin hiçbir yerde $\neq \emptyset$ 'lı olmayacağını söylemesine rağmen, V. Minorsky'de $\neq h \sim \neq \emptyset$ 'lı kelimeler bulunmaktadır :
hat $\sim$ *at* 'at'; *hagaç* $\sim$ *agaç* 'ağaç'; *hottuz* $\sim$ *ottuz* 'otuz';
hotun $\sim$ *otun* 'odun'; *halta* $\sim$ *alta* 'altı'; *höw* $\sim$ *öw* 'ev' vs.
3. Bence, Hal. $\neq$ h'lerin ihyâsında, yalnızca eski bir $\neq p^*$ düşünülmemelidir. Elimizde, bugün tek fonem olarak gördüğümüz birçok sesin, kaynakta farklı fonemlerden geldiğini gösteren örnekler vardır. Örnek olarak, Tk.'de kelime içi ve sonu y'leri :
- a. $y < y$: *ay* < *ay*
 b. $y < d$: *ayak* < *adak*
 c. $y < \tilde{n}$: *koyun* < *koñ*
 d. $y < r$: *aykırı* < *arkuru*

- e. $y < v < b$: *suyun* < < *subuñ* ('genetive' : *sunun değil*)
 f. $y < ğ$: *bileyi* < *bileğü*

İkinci bir örnek olarak, Çuv. kelime başı. *ś*'lerinin EDT.'ndeki karşılıkları ele alalım :

- a. Çuv. $\neq \acute{s}$ (*śul*) : EDT. $\neq y$ (*yaş*)
 b. $\neq \acute{s}$ (*śavar-*) : $\neq \acute{ç}$ (*çebir-*)
 c. $\neq \acute{s}$ (*śamrak*) : $\neq t$ (*tıgrak*)
 d. $\neq \acute{s}$ (*śivar*) : $\neq \emptyset$ (*agız*)

4. G. Doerfer'in "Hal. $\neq hi$: ETK. $\neq yi$ " denklığı için verdiği izah ³² ($\neq hi > hyi > yi$), sâdece, kök ünlüsü dar olan kelimelere âittir. Böyle hassas bir konuda sınırlı ve seçme malzeme ile çalışmak, yanlış sonuçlar verebilir. Ben, hiçbir ön yargım olmadan, Hal. $\neq h$ 'yi doğrudan doğruya ilgilendirecek diğer lehçe ve şivelerimizdeki bütün şekilleri bir araya getirince şunu gördüm : Hal.'da, kök ünlüsü geniş olan $\neq h$ 'li kelimeler de EDT. (ve $>$) $\neq Y$ 'ye tekâbül edebilmektedir. Geniş ünlülü bu kelimelerin bir kısmı ise, Çuv.'da $\neq \acute{s}$ 'li şekillerde bulunmaktadır (bkz. A. I.) Yukarıda da belirttiğim gibi, Doerfer'in yorumundaki eksikliğin en büyük sebebi, Çuv.'daki $\neq \acute{s}$ 'li şekillerin tespit edilememiş olmasındandır. Çünkü, Ana Türkçeden kopuşu, Hal.'nın kopuşundan daha eski olan Çuv.'daki bu $\neq \acute{s}$ 'li şekiller, dengi olan Hal. $\neq h$ 'lerin $\neq p^*$ ile ihyâ edilemeyeceğini göstermektedir : $\neq h > s$ hadisesi düşünülemez, ama, meselâ bir $\neq \acute{s} > h$ hadisesi pekâlâ düşünülebilir. (Başkırca *süt > hüt* : Yakutça *süt > *hüt > üt*, gibi). Hal.'da eski bir $\neq p^*$ 'den gelen $\neq h$ 'ler vardır. Ancak, bütün $\neq h$ 'ler $\neq p^*$ 'den gelmiş olamaz. Hal. $\neq h$ 'lerin hepsinin $\neq p^*$ 'den gelebileceği konusunda, "B. I"de verdiğim kelime başı $\neq g$ 'li şekiller ve yorumu da göz önüne alınmalıdır.

5. Ayrıca : EDT. (ve $>$) *agız* : Çuv. *śvar* 'ağız'
āt, ad : *yat* 'ad, isim'
hirim : *yan* 'sınır duvarı'
oluk, holluk : *valak* 'oluk'
öküz, höküz, :
hukız, yöküz : *vagar* 'öküz' v.s.

gibi, çoğunluğu $\neq h$ 'yi saklamayan lehçelerde bile sporadik olarak $\neq h$ 'li şekillerde görülen ve Çuv.'da kök ünlüsünün durumuna göre $\neq \acute{s}$, $\neq y$ veya $\neq v$ 'ye tekâbül eden kelimelerin, Doerfer'in

³² G. Doerfer, "Materialien zu türk h- (I)" adlı yazısında Eski Türkçede // *yi* olup Ha-laççada // *hi* olan kelimeler vermiştir. Ancak, burada verilen örnekler yalnızca kök ünlüsü 'dar' kelimeleri içine aldığından, bilginin yorumunu yanlış yöne sevk etmiştir.

≠ h'li listesinde bulunmayışı' sunulan malzemenin sıhhati hakkında şüpheleri arttırmaktır.

6. Ana Türkçedeki bir kelime başı ünsüzünün lehçe ve şivelerimizdeki şekilleri üzerine yaptığım bu çalışmada ortaya çıkan ses denkliklerini aşağıda vereceğim. Düşündüğüm bu ünsüz, muhtemelen, kelimelerin kök ünlülerine göre (özellikle Çuv.'da) değişik seyirler göstermiştir :

Ses Denklikleri

a. EDT (ve >) ≠Y~ø (ar-)	:	Hal.≠h (har-)	:	Çuş.≠ś (śvər)
b. ≠Y~ø (yığaç)	:	≠h (hagaç)	:	≠y (yavás)
c. ≠Y~ø (ot, od)	:	≠h (hū°t)	:	≠v (vot)
d. ≠Y~ø (yılan)	:	≠g (gılan)	:	≠ś (śəlan)
e. ≠Y~ø (yıgul-)	:	≠h (hızul-)	:	.....
f. ≠Y~ø (at, ad)	:	.....	:	≠y (yat)
g. ≠Y~ø (yöküz)	:	.....	:	≠v (vəgər)

7. Yukarıda verilen denklikler, 'kök ünlülerine göre' şöylece bir tabloda da toplanabilir :

		EDT. (ve >)	:	Halaçça	:	Çuvaşça
≠ ^{KV} düz	(geniş) →	≠Y ~ ø	:	≠h	:	≠ś
≠ ^{KV} düz	(dar) →	≠Y ~ ø	:	≠h	:	≠y
		≠Y ~ ø	:	≠g,y	:	≠ś, z
≠ ^{KV} yuvarlak	→	≠Y ~ ø	:	≠h	:	≠v

KISALTMALAR

Min.	:	V. Minorsky (Türkçeye tercümesi, Ferda Gülay, "Halaç Türk Diyalekti", <i>TDED IV/1-2</i> , 1950, s. 83-106.
DLT.	:	<i>Divanü Lûgat - it - Türk Dizini</i> , TDK. Yay. 368, Ankara 1972, 168 s.
D. Materialien	:	Gerhard Doerfer, "Materialien zu türk h- (I)" s. 93-141; "(II)" s. 138-168, <i>UAJb</i> , NF.
D. Szl.	:	G. Doerfer, Semih Tezcan, <i>Wörterbuch des Chaladsch (Dialect von Charrab)</i> , Budapest 1980, 232 s.
DS.	:	TDK., <i>Derleme Sözlüğü</i> , TDK. Yay. 211, XI-I cilt, Ankara 1963-1974

- Egorov : V. G. Egorov, *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1964, 355 s.
- East. : Gunnar Jaring, *An Eastern Turki - English Dialect Dictionary*, Lund 1964, 338 s.
- İbnM. : Abdullah Battal, *İbnü - Mühennâ Lûgati*, TDTC, İstanbul 1934.
- KB. : R. R. Arat (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), *Kutadgu Bilig III. İndeks*, TKAE. İstanbul 1979
- Kzk. Szl. : (Tercüme) Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar, *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, TDAV. Yay. 8, İstanbul 1984
- Orh. : Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yay. 1. İst. 1980 (7. bs.)
- P. : H. Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü*, TDK. C. III. 7. İstanbul 1950.
- Redh. : Redhouse, *Türkçe - İngilizce*, 7. Baskı, İstanbul 1984
- Sevortyan : Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Moskova 1974, 767 s.
- TA. : *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, Ankara 1983 (Hasan Eren, *Türk Dili* maddesi)
- TDAY. Belleten 1973-1974 : G. Doerfer (çev. S. Tezcan) "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşkırtıcı bir koşutluk", *TDAY Belleten* 1973-1974, Ankara 1974, s. 1-12.
- TS. : (Düzenleyen: Cem Dilçin) *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK. Yay. 503. Ankara 1983
- TLÖ. II. : Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II. Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, A. Ü. DTCF. Yay. 214, Ankara 1972
- US. : Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. Yay. 260, İstanbul 1968
- Çuv. : Çuvaşça
- EDT. : Eski Doğu Türkçesi.
- EDT. (ve >) : Eski Doğu Türkçesi ve devâmı olan Türk şiveleri.
- ETK. : Eski Türkçe

Hal.**K****V****≠ y****≠ h****≠ ś****≠ ø****≠ Y****k ≠****: Halaçça****: konson (ünsüz)****: vokal (ünlü)****: kelime başı y'si****: kelime başı h'si****: kelime başı ś'si****: kelime başında vokal****: Eski Türkçedeki kelime başı y'lerinin modern lehçelerimizdeki karşılıklarının bütünü (y, c, ç, j, d, dz, ś)****: kelime sonu k'si.**